

Джерела та література

1. Городские поселения в Российской империи. – Т. 1. – СПб, 1860.
2. Державний архів Житомирської області. – Ф. 118. – Оп. 13. – Спр. 1077.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф. 118. – Оп. 14. – Спр. 93.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф. 118. – Оп. 14. – Спр. 195.
5. Державний архів Житомирської області. – Ф. 118. – Оп. 14. – Спр. 221.
6. Державний архів Житомирської області. – Ф. 118. – Оп. 14. – Спр. 354.

Олена Походяца (Київ)
заступник головного зберігача
Національного музею історії України,
кандидат історичних наук

Портрети князя Романа Сангушка в українському та польському живописі

Дослідження портретів козацької старшини та польської шляхти в музейних колекціях ще залишається актуальним питанням як для мистецтвознавців, так і для істориків. Мистецька спадщина українського живопису має цінне надбання історичних портретів видатних політичних та культурних діячів, представників інших країн, життя та діяльність яких пов'язана з Україною. Музейні та приватні колекції містять значний відсоток зображень литовської та польської шляхти, серед яких варто відмітити портрети князів Острозьких, Вишневецьких, Чарторизьких, Потоцьких, Тарновських, Сангушків. Переважна більшість цих портретів є камерними зображеннями, де акцент робиться на особистість, однак є й велика кількість репрезентативних творів, на яких художник підкреслює соціальний статус портретованих у суспільстві – із нагородами, гербами, зброєю та іншими важливими атрибутами. До сьогодні збереглися портрети шляхтичів Я. Хоткевича, С. Конєцпольського, Я. Тарновського, Р. Сангушка, більшість з яких походить з родинних колекцій [5, 249-252]. У портретах Байди, С. Баторія, А. Гойської, Р. Сангушка кольорові позиції виступають із засад іконопису, з яскравістю локального кольору декоративного спрощення форми, ритмічного підпорядкування мас, що стане невід'ємною рисою портретів першої половини XVII ст. [3, 166]. Варто зазначити, що іконографія польсько-литовської шляхти, у тому числі портрети родини Сангушок на сьогоднішній день не знайшли належного висвітлення у вітчизняній історіографії та дослідження історичного мистецтвознавства.

Іконографія польсько-литовського князівського роду Сангушок представлена в українських та європейських музеях камерними та ростовими репрезентативними портретами. Ці твори були прикрасою родинних маєтків Сангушок. Переважна більшість їх врятована від пошкодження та грабування під час впровадження радянської влади. Доля цього роду безпосередньо переплелася з історичними сторінками України. Окрім Білорусі, Литви та Польщі Сангушки мали маєтки в Україні: на Поділлі, Брацлавщині та Волині. На Волині вони мешкали з XV ст. Родинний герб Сангушок «Погоня» підтверджує їхнє великокняже литовське походження, на якому зображений срібний лицар верхи на коні, з ме-

чем у правиці та щитом із шестираменним хрестом або «стовпами Гедеміна». Це також є свідченням того, що Сангушки належали до «головних княжат» та входили до складу Великої ради Литовської держави. Родове прізвище «Сангушко» походить від імені першого представника роду та, імовірно, є формою імені Семен, Сенько [11, 500–505]. Деякі науковці вважають їх нащадками Любарта, сина Гедеміна, інші стверджують, що рід походить від Ф. Ольгердовича, князя Ратненського. Легендарне походження від князя Гедеміна робило Сангушків одним із найтитулованіших родів Великого князівства Литовського і відносило їх до вузького кола «Головних княжат», що входили до складу Великої ради русько-литовської держави, в якій Сангушки були поряд із князями Острозькими, Корецькими, Збаразькими, Заславськими та ін. [1, 37]. У XVII–XVIII ст. Сангушки були володарями північної області сучасної Хмельниччини, зробили значний внесок у розбудову та економічне зростання краю, залишили по собі слід в історії та культурі [1, 38]. Рід Сангушків був одним із найвідоміших і найбагатших родів України, Білорусі, Литви і Польщі. Земельна власність роду становила 100 тис. десятин [8, 8].

Зокрема, іконографія житомирського старости, брацлавського воєводи, польного гетьмана Великого князівства Литовського (1567–1571), князя Романа Сангушка (бл. 1537–1571) є важливим історичним джерелом для вивчення козацької доби у вітчизняній історіографії. З'ясуємо в нашому дослідженні, як бачили Р. Сангушка українські та польські живописці, визначимо спільні риси та відмінності у відтворенні його образу. Іконографія князя Романа Федоровича в різних музейних збірках представлена в репрезентативних та камерних портретах, графічних зображеннях. На сьогоднішній день портрети Р. Сангушка зберігаються у багатьох музейних та приватних збірках, що свідчить про надзвичайний інтерес до цієї історичної постаті, державного діяча, який більшу частину свого життя мешкав в Україні. У Романа Федоровича були маєтки на Вінничині із селами Літин, Пултаві, Салаші (з 1566 р.); Чорногороді (Чорногородок) і села Козленічі, Руди, Бруховичі (з 1567 р.), Річицьке староство (з 1568 р.). Народився Роман Федорович 1537 р. в родині вінницького, брацлавського та володимирського старости, волинського маршалка Федора Андрійовича Сангушка та Ганни Бранкович (з Білорусі). Освіту здобув при дворі короля Польщі Сигізмунда II Августа. В традиціях князівського роду Сангушко Роман Федорович рано розпочав брати участь у військових компаніях, з 17 років – у війні проти московитів під командуванням Миколи Радзівіла Рудого, потім – Василя Костянтина Острозького. Варто зазначити, що за свій недовгий вік (прожив біля 34 років) Р. Сангушко зробив багато корисного для укріплення українських земель, зміцнення та розвитку України. У 1557 р. він отримав універсал від короля на староство у м. Житомир, де почав укріплювати фортецю для кращого захисту від московських військ, організував низку вдалих захисних кампаній проти кримських татар. Наприкінці 1558 – на початку 1559 рр. Р. Сангушко знаходився в гостях у київського воєводи Григорія Олександровича Ходкевича в маєтку на Підляшші (недалеко від Білостока). Тут він одружився з його донькою Олександрою. Від цього шлюбу у них народилося троє дітей: Федір, Олександра та Теодора. У наступні роки Р. Сангушко залишався в Житомирі, де восени 1561 р. займався відновленням дерев'яного замку, який згорів внаслідок

підпалу. У 1563 р. йому довелося брати участь у переможній битві литовських військ біля містечка Чашники (сучасна Вітебська область Білорусі) над московським військом на чолі з князем Петром Шуйським. Під час перебування на посаді брацлавського воєводи (1566–1571) він присвятив багато часу розбудові фортифікаційних укріплень, здійснив ряд вдалих оборонних операцій від навал кримських татар. 30 березня 1566 р. своїм привілеєм великий князь Сигізмунд Август призначив на посаду першого брацлавського воєводи Романа Сангушка. В цей час вдало складалася кар'єра тестя Сангушка, Григорія Олександровича Ходкевича, який був призначений на початку 1566 р. на посаду великого гетьмана, що посприяло і кар'єрі зятя. Наприкінці 1566 – на початку 1567 р. Р. Сангушко знаходився в Гродно, де проходили наради сейму Великого князівства Литовського. Сангушко з іншими панамі 26 грудня 1566 р. ратифікував диплом короля Сигізмунда Августа про включення Інфлянти (Лівонії) до складу Великого князівства Литовського, оскільки кожна зміна державних кордонів вимагала обов'язкового рішення ради – вищого постійного державного органу. 26 лютого 1567 р. великий князь Литовської держави Сигізмунд Август розіслав для всіх військових командирів свій універсал, в якому повідомляв, що призначив Р. Сангушка своїм помічником. Одночасно князь Роман отримав у своє володіння двір у Вінниці і кілька сіл на території воєводства. В 1567 р. за його військові заслуги великий князь Сигізмунд Август нагородив Р. Сангушка селами Черньча, Городок та Козлиничі в Луцькому повіті. У 1567 р. він призначається польним гетьманом литовським. Під час Лівонської війни протягом 1567–1568 рр. прославився перемогами над військами московського царя Івана IV Грозного. Як нагороду за свою військову службу Р. Сангушко 20 березня 1568 р. отримав Речицьке староство. Король і великий князь Сигізмунд Август 26 квітня 1569 р. видав акт про приєднання Волинської землі до Польщі, сейм це затвердив 26 травня 1569 р. 28 травня 1569 р. до Любліна приїхав Роман Сангушко. 1 червня він виступив з промовою на сеймі із заявою про готовність прийняти присягу на вірність королю за умови, що шляхта Волині і Брацлавського воєводства збереже свої привілеї. Сангушко приніс присягу Польській короні як власник маєтків на Волині і як брацлавський воєвода. Після цього він зайняв місце в Сенаті, а 2 липня 1569 р. приніс присягу Великому князівству Литовському вже як польський сенатор, додавши свою печатку до акта Люблінської унії. Така його позиція викликала обурення інших панів Великого князівства Литовського і погіршила його відносини з ними. Р. Сангушко користувався повагою у сучасників як «чоловік тверезий і у військовій справі добре досвідчений» [11, 500–505]. Його військові успіхи були результатом застосування тактики нерегулярної війни, раптових ударів по противнику малими силами з добре організованою розвідкою. Після Люблінського сейму Роман Сангушко кілька місяців перебував у своїх маєтках на Волині, головним чином в Несухаєжах. Якраз у цей час король Сигізмунд II Август видав в Кнішіне привілей про офіційне надання князю Роману Федоровичу гідності гетьмана Дворного Великого князівства Литовського посадю, яку Р. Сангушко фактично займав вже кілька років. Разом із В.К. Острозьким у другій половині лютого 1571 р. він перебував у Камені-Каширському, де мали реалізувати заповіт Лева Сангушка та допомогти у судовому процесі за замок у Тарнові. Повертаючись з Варшави, Р. Сангушко дорогою захворів. 10 травня 1571 р., відчу-

ваючи поганий стан здоров'я, Роман Федорович склав заповіт, а через 2 дні його не стало. Згідно із заповітом та сімейними традиціями, князя поховали в церкві святого Миколая в Мельці на Волині [11, 500–505].

Найбільш цінні портрети для історичних досліджень є прижиттєві, оскільки вони несуть важливу історичну та джерелознавчу цінність, є свідками своєї епохи. Хоча портрети Р. Сангушка виконані художниками в різній мистецькій техніці, стилі та відрізняються рівнем майстерності, його іконографія має східні риси: на портретах представлено поясне або ростове зображення молодого чорнявого чоловіка з вусами, одягненого в шляхетський одяг. Прижиттєві портрети Романа Федоровича, що дійшли до сьогодні, відносяться до сарматського живопису, виконані в стриманих ренесансних традиціях. Варто зазначити, що до прижиттєвих або тих, що написані відразу після смерті портретованого, є зображення Романа Сангушка з родинної колекції Сангушок, що зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї (РКМ - V-ж-1296) [7, 114–115]. На портреті зображений молодий чорнявий чоловік з темним волоссям та вусами. Портрет Романа Федоровича погрудний, у світлому гаптованому жупані та червоному кунтуші з чорним хутряним коміром із великим відворотом. Акцент художник сконцентрував на обличчі та характері портретованого, не дивлячись, що це є парсуна. Порівняно з парадними портретами Р. Сангушка більш пізнього походження, в яких він ефектно виступає молодецьким чепуруном, це камерне зображення відповідає чистій формі ренесансного портрета. У портреті присутня оцінка людини, висловлена з гуманістичних позицій вдумливим художником [3, 164].

Варто зазначити, що портрет із Національного музею історії України дещо схожий до прижиттєвого зображення Романа Сангушка з родинної колекції Сангушок, що зберігається в Рівненському краєзнавчому музеї (РКМ - V-ж-1296) [7, 114–115]. В мистецькій збірці НМІУ портрет Романа Федоровича Сангушка (1537–1571) представлений у традиції сарматського живопису (НМІУ, інв. № М-470, олія, 67 x 55 см). Портрет Романа Сангушка та його нащадка Ієроніма Сангушка (1743–1812, інв. № М-479), вірогідно, походить із родового палацу Сангушок. На початку 20-х рр. XX ст. портрети надійшли до Київської картинної галереї (сьогодні – Національний музей «Київська картинна галерея»), а в 1924 р. поповнили фонди Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (сьогодні – НМІУ). Попередньо провенанс твору та його наукова атрибуція були відсутні, твір записаний у музейній документації як портрет «невідомого чоловіка». На портреті представлений молодий чоловік у півоберт праворуч до пояса, одягнений у білу сорочку, поверх якої – червоний кунтуш без рукавів із чорним коміром. По краю кунтуша та на рукаві – фігурні гудзики. Волосся чоловіка каштанове, зачесане назад, темні вуса. На відміну від портрета з Рівненського краєзнавчого музею, виконаного у площинній манері, портрет із колекції НМІУ набув більш реалістичних рис – обличчя портретованого неначе «живе», присутні світлотінь, використання напівтонів, створення об'єму.

За іконографією ранніх портретів Р. Сангушка художники писали його зображення для нащадків для родинних збірок Сангушок у XVI–XVIII ст. Це твори різного ступеня майстерності виконання, які сьогодні зберігаються в колекції Львівського історичного музею (Ж-954) [10, 156–157], Краєзнавчому музеї в Тарнові (МТ-А-М/350; МТ-А-М/291) [12, 12–16] та інших музейних зібраннях

України та Європи. Мистецтвознавці виділяють парадний ростовий та камерний портрети Р. Сангушка початку XVII ст. з Красназничого музею в Тарнові як одні з ранніх його зображень сарматського типу. На ростовому портреті Р. Сангушко зображений у молодому віці, без головного убору, у парадному шляхетському одязі, правицею тримається за пояс, злегка посміхається «у вуса». В лівому верхньому куті портрета – родинний герб Сангушків. На погрудному портреті з цього ж музею Р.Сангушко зображений у більш поважному віці, внизу твору – докладний напис про портретованого «Roman Xioze Sanguszko...» [6, 114]. Дослідниця сарматського портрету Л. Тананаєва відмічала, що ростовий портрет Р. Сангушка вдало відображає його соціальний статус, де автор зміг пе-

Невідомий художник. Портрет Р. Сангушка. XVIII – поч. XIX ст. Полотно, олія, 67 x 55 см. НМІУ, інв. № М-470

Александрович К. Портрет Р. Сангушка. XVIII ст. Полотно, олія, 66 x 53 см. ЛІМ, інв. № Ж-954

Бачареллі М. Портрет Р. Сангушка. 1781 р. Полотно, олія, 88,5 x 71 см. Королівський замок, Варшава. інв. № ZKW / 3408

редати характер портретованого навіть у «канонічному» сарматському творі: «Перед глядачем представлений польський магнат, увесь образ якого, одяг, манери, гордовите обличчя, розвернуте в профіль, завзято та впевнено піднята у бік рука складається в закінчений, цільний образ» [6, 110]. Образ портретованого автором вдало підкреслено підбраною гамою червоних, помаранчевих, сріблястих кольорів. Художник парсуни притримувався «канону» сарматського письма, але навіть у площинному портреті майстру вдалося передати завзятий характер Р. Сангушка через поставу, легку посмішку «у вуса» та відкинутий край червоного жупана та виставленою наперед ногою портретованого. Молодий Р. Сангушко є уособленням сарматського ідеалу шляхтича-захисника Речі Посполитої та всього християнського світу [6, 112]. Окрім камерних зображень відомі і ростові репрезентативні портрети Романа Федоровича – з колишньої колекції музею Любомирських у Львові (ІМН інв. № VIII-192) [12, 162] та Краєзнавчого музею в Тарнові (MT-A-M/391) [12, 10-11; 14, 76].

Пізніші портрети Р. Сангушка (XVII-XVIII ст.) зберігали площинність сарматських традицій, а іноді набували більшої жвавості та реалістичності. Портрети Р. Сангушка, виконані у XVII-XVIII ст., повторювали його прижиттєві зображення. Прижиттєвої іконографії, де він зображений як шляхтич, притримувалися також художники королівських родин XVIII ст., які одначе вносили свою самобутність у відтворенні портретного образу. Серед відомих європейських художників, хто малював Романа Сангушка, варто згадати Костянтина Александровича (Львівський історичний музей, інв. № Ж-954) [10, 156-157] та Марчелло Баччареллі (Королівський замок у Варшаві) [13]. На портреті роботи К. Александровича (друга половина XVIII ст.) Р. Сангушко написаний за манерою сарматських портретів. За іконографією він має схожі риси з портретом із Рівненського краєзнавчого музею, та в іконографії є деякі відмінності: лівою рукою Роман Сангушко тримає обладунки, саме зображення взято в стилізовану круглу рамку у вигляді напису: «*Roman XZE Sanguszko Zylanno 1571*» [10, 156-157].

Портрет Романа Сангушка у виконанні польського художника італійського походження Марчелло Баччареллі (1731-1818) вирізняється з усіх відомих зображень князя Р. Сангушка, створених у XVI-XVIII ст. Це погрудне зображення молодого князя овальної форми, відтворене в реалістичних традиціях західноєвропейського мистецтва. У портреті вже немає ніяких ознак сарматського та парсунного живопису, відчувається відхід від площинного мистецтва та іконописних традицій. Це жваве зображення князя, який емоційно повернув голову праворуч, тримаючи в руках обладунки. М. Баччареллі відтворив рішучий характер портретованого та вдало передав не тільки портретні риси, а й його характер та соціальний стан.

Більшість відомих на сьогодні портретів Романа Федоровича Сангушка з музейних збірок походять із родинного маєтку Сангушок у м. Славути (місто Волинської губернії, сьогодні Хмельницької обл.). Будівництво садибного будинку в Славути велось з 1782 р. на замовлення князя Ієроніма Сангушка, нащадка Р. Сангушка, за проєктом архітектора Фердинанда Мерцка. Місто

Славу́та було головною резиденцією князів Сангушків на Волині. Їхній палац був розташований на узвишші на правому березі річки Деражня (нині – Качка). Кам'яний палац будувався поруч зі старим дерев'яним двором («замком»). Будівельними роботами керували Йоганн Кертелер і Фабіан Жумпар, малярські роботи виконав Юзеф Рейхан. Це був одноповерховий будинок із двома боковими флігелями. На партері розміщувалися сіни, кабінет, їдальня, покої, на першому поверсі – вітальня, спальня та інші покої. У палаці м. Славу́та зберігалася збірка сангушковських фамільних портретів, серед яких мистецтвознавець С. Міцельський виділяв портрети Януша Модеста Сангушка і його дружини Ангели роботи віденського художника Йоганна Баптиста Лампі. Одним із цікавих зображень варто відмітити на історичній картині невідомого художника, де зображені перемови гетьмана Литовського, воєводи Брацлавського князя Р. Сангушка під Улею у 1568 р. у період Лівонської війни (1558–1583) [1, 39]. До Славути приїздили відомі митці, які виконували замовлення родини Сангушок. Так, у 1800 р. Славу́ту відвідав художник Зигмунд Фогель, а в 1815 р. – німецький художник Петер фон Гесс, який повинен був зробити ескізи арабських коней для зображення батальних сцен на стінах королівського палацу в Мюнхені. Також у славутській резиденції князів Сангушків свого часу побували такі художники як Наполеон Орда, Юзеф Брандт, Юліуш Коссак та інші. Восени 1917 р. під час бунту 264-го запасного піхотного полку російської імператорської армії, що зупинився тоді в Славу́ті, палацовий комплекс та їхня мистецька збірка були пограбовані, а у палаці сталася пожежа. Власника славутської резиденції князя Романа Даміана Сангушка звіряче вбили. Головна будівля – садибний палац епохи еклектики до сьогодні не зберігся. 24 грудня 1917 р. краківська газета «Czas» опублікувала спогади історика мистецтва, професора Ягеллонського університету Є. Міцельського про відвідини ним в 1914 р. славутської резиденції. З його публікації можна дізнатися, що у палаці зберігалася ще досить численна колекція творів мистецтва різних епох, для укладення переліку якої він був запрошений [12, 96]. Під час «розкуркулення» панських маєтків із приходом радянської влади частина мистецької збірки родини Сангушок була розпорошена по приватних колекціях та музеям. Свої враження від палацового інтер'єру Сангушок іншого маєтку, що знаходився в Заславлі (Хмельницька обл.) залишив волинський краєзнавець Тадеуш Єжи Стецький у 1864 р.: «...інтер'єр ретельно підтримується. Прикрашений численними пам'ятниками; кілька залів з фамільними портретами. Крім портретів Заславських, Сангушків, Гоздської, виконаних на жерсті надгробних портретів, виняткової цінності робіт Петра Рубенса, з 1842 року в замку зберігався так званий «Архів князів Сангушків». Мистецька збірка родини Сангушок була передана до Славути [2, 101–102].

Здобувши популярність як серед сучасників, так і наступних поколінь та увійшовши в історію утворення Речі Посполитої, Роман Сангушко представлений у живописних творах багатьох країн, однак найбільше – в українському та польському живописі. На камерних та ростових портретах XVI–XVIII ст. князь Р. Сангушко зображався молодим чоловіком в одязі шляхтича в червоному жупані. На репрезентативних ростових зображеннях Р. Сангушко представлений

часто з родинним гербом та зброєю. Из усіх розглянутих портретів Р. Сангушка була встановлена подібність в іконографії творів невідомих художників та волинського майстра К. Александровича. Розглянуті портрети Романа Федоровича українських та польських митців є унікальними творами мистецтва, що репрезентують сарматський живопис. Завдяки порівняльному та історико-документальному методам дослідження встановлено, що більшість портретів Р. Сангушка походять з їхніх родинних маєтків у Славути, Ізяславлі та Тарнуві. Найбільшої відмінності в іконографії та манері відтворення за західноєвропейськими традиціями має портрет Р. Сангушка роботи М. Бачареллі – художника італійського походження. Портрети Р. Сангушка становлять не тільки мистецьку цінність, а є історичними джерелами, що ілюструють життя та діяльність польсько-литовського роду Сангушок в Україні.

Джерела та література

1. Жукова О.В. Скарби, які ми втратили. Про культурну спадщину князів Сангушків // Сангушківські читання. зб. наук. пр. Львів, 2004. С.37–41.
2. Климчук А. Родинні збірки славуцького палацу Сангушків: історія та доля // Палацові колекції та збірки: дослідження, реставрація, збереження. Жовківські читання / Зб. статей II Міжнародної наук. конференції Львівської нац. галереї мист. ім. Б. Возницького. Львів, 2013. С. 101–102.
3. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. К., 1985. 184 с.
4. Пажимський Б. Твори декоративно-вжиткового мистецтва, картинні галереї, архівації й книгозбірні маєтків сучасної Хмельниччини XVIII–XIX ст. // Жовківські читання / Зб. статей II Міжнародної наук. конференції Львівської нац. галереї мист. ім. Б. Возницького. Львів, 2013. С.94–100.
5. Походяща О. Портрети польської шляхти з колекції Браницьких // Зб. наукових праць XXVII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». Вип. 27. К.: Центр пам'ятокознавства, 2018. С. 249–252.
6. Тананаева Л. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. М., 1979. 300 с.
7. Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом. К., 2004. 352 с.
8. Шаповал А. Володарі трьох ключів. Життя та діяльність князівської родини Сангушків. – Тернопіль: Кров, 2010. 82 с.
9. Chrzanowska Paulina. Katalog portretów książąt Sanguszków w zbiorach Muzeum Okręgowego w Tarnowie. Muzeum Okręgowe (Tarnow). 260 с.
10. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų portretai iš Ukrainos muziejų. Vilnius, 2012. 336 p.: il.
11. Mariusz Machynia. Sanguszko (Sanguszkowicz) Roman, książ z linii niesuchojeskołackiej (ok. 1537-1571) / Polski Słownik Biograficzny. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1993. Tom XXXIV/4. Zeszyt 143. S. 500–505.
12. Museum narodowe. Malarstwo polskie 17–19 w. Wroslaw, 1992. 180 s.
13. Portrait of Roman Sanguszko / Королівський замок у Варшаві [офіційний сайт] // www.zamek-krolewski.pl.
14. Sarmatism. Adream of power. Katalog pod redakcja Beaty Biedronskej-Sloty. Krakow, 2010. 304 p.